

Koselleck, Reinhart

Dějiny pojmů a pojmy dějin

Studia philosophica. 2011, vol. 58, iss. 2, pp. [29]-43

ISSN 1803-7445 (print); ISSN 2336-453X (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/115919>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

REINHART KOSELLECK

DĚJINY POJMŮ A POJMY DĚJIN*

Kdo chce v Izraeli mluvit o dějinách pojmů (conceptual history, nebo history of concepts), musí nejprve vzdát čest Richardu Koebnerovi. Jeho článek *Semantics and Historiography* z roku 1953 zůstává dodnes tak čtivý, jako byl prvního dne. Aniž by se protivil lingvistickým subtilnostem, ukazuje zde historik čerpající z obrovské zásobárny zkušeností, co zmožou slova, jak řídí způsoby chování a mohou vést k činům. Ovšem právě tak se ukazuje, jak stále závisejí na zájmech politických činovníků nebo stran. Slova a činy na sebe navzájem působí a zvyšují svůj účinek. Ve svém pozůstalostním díle *Imperialism. The Story of Significance of a Political Word*, které editoval Helmut Dan Schmidt, Koebner mistrovsky předvádí, jak plodné je položení takové otázky.¹ Pragmaticky anglosaským způsobem zde ukazuje, jak se za jedno století zhruba dvanáctkrát radikálně změnil význam pojmu „imperialismus“, aniž by to následující generace vůbec byly s to zaznamenat – snad jen podle vodítka dějin pojmů, přenesených zpět do bývalých souvislostí. Jak vidno, jazykové užití pojmu nesmírně závisí na rozličném stranictví, konfliktních situacích, třídních zájmech a předsudcích, na nacionálním nebo koloniálním angažmá, na všemožných obrazech

* Článek je překladem kapitoly *Die Geschichte der Begriffe und Begriffe der Geschichte*, in R. Koselleck, *Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp 2006, s. 56–77. – Autor Reinhart Koselleck (1923–2006) byl profesorem v Bochumi, Heidelbergu a Bielefeldu. Za své rozsáhlé historiografické a filosofické dílo obdržel řadu cen a čestných doktorátů. Hlavním tématem jeho prací byla teorie dějin, studie k evropskému osvícenství a k dějinám pojmů. Mezi hlavní díla patří *Kritik und Krise* (1973), *Vergangene Zukunft* (1979), *Zeitgeschichten. Studien zur Historik* (2000).

¹ Srv. R. Koebner, *Semantics and Historiography*, in *The Cambridge Journal* 7, 1953, s. 131–144, a *Imperialism. The Story of Significance of a Political Word 1840–1960*, ed. Helmut Dan Schmidt, Cambridge 1964.

přítele nebo nepřítele. Ten, kdo dokáže jako historik prokázat tyto věci, nejen poučí své čtenáře, ale nadto přispívá k tomu, abychom vystřízlivěli. To je poselství Koebnerova sémantického díla. Koebner pěstoval dějiny pojmů především pragmaticky. Sémantiku podřazoval argumentativnímu (nebo, jak se dnes říká, diskursivnímu) využití. Velké slovo přitom náleželo kontextu, protože bez kontextu nemůže ani jediné slovo zprostředkovat svůj význam. Z tohoto hlediska lze Koebnera počítat k předchůdcům Pococka a Skinnera.

Koebnerovy dějiny pojmů mají ale ještě druhou stránku, jež odhaluje jejich německý původ. Termín „dějiny pojmů“ pochází, jak známo, od Hegela, každopádně z jeho okruhu, a Hegel sledoval velice konkrétně, krok za krokem, pohyb a proměny západního ducha – „práce pojmu“, jak ji jednou označil. Jinak řečeno: Dějiny pojmů neodrážejí jednoduše materiální nebo politické zájmy, i když i to dělají. Naopak dějiny pojmů především ukazují, že v sobě obsahují vlastní jazykový výkon, který musí odvést každý, kdo chce poznat nebo ovlivnit svůj svět. Pojmy mají tudíž i své vlastní, jazyku imanentní dějiny. A tato hegelovská, anebo, pokud chceme, idealistická tradice zapůsobila nepochybně na historicko-filologickou metodu, již se Koebner naučil v Berlíně, Vratislavi a Ženevě.

Koebner byl medievalista a jako takový měl mimořádný cit pro výzkum slov a jejich dřívější význam a používání. Čím skromnější jsou totiž prameny, tím usilovněji je nutné vymačkat jako citron těch několik málo dochovaných písemných svědectví, abychom z nich dostali informace o zmizelém světě. Koebner takto editoval roku 1922 důležitou knihu, která se zabývala počátky městského společenství města Kolína.² Zde položil otázku po tom, jaký měly prvořadě právní význam tak ústřední pojmy historických pramenů, jako je „urbs“, „civitas“, „burgenes“ nebo „cives“ ve 12. století, a jak se měnily při konfrontaci občanů s arcibiskupem a městským pánem. Koebner tedy psal (jak bylo tehdejší medievalistice vlastní) sociální a konstituční dějiny v prostředí dějin práva, velice dobře doloženého prameny. Dnešní čtenáře ovšem zarazí, že Koebner používá jako nejvyšší vůdčí pojem republikánského městského uspořádání „národní pospolitost“ (*Volksgemeinschaft*), což jistě není pramenný pojem, ale moderní pojem z 19. a 20. století, který Koebner přenesl do vrcholného středověku. Přitom myslel primárně na právní komponentu, jež měla vyznačovat republikánská městská pospolitost občanů se stejnými právy. Můžeme si být jisti tím, že by Koebner o dvanáct let později, když byl donucen k emigraci do Palestiny, pojem „národní pospolitost“ takto naivně nepoužil. Byl to přece právě tento

² R. Koebner (Hg.), *Die Anfänge des Gemeinwesens der Stadt Köln. Zur Entstehung und ältesten Geschichte des deutschen Städtewesen*, Bonn 1922.

pojmem, který, obohacen o domnělá rasistická kritéria, sloužil jako bojové heslo k vyloučení Židů ze společnosti. Pokud to tak můžeme říci, Koebner byl ranou obětí tohoto sémantického posunu, který uvolnil a glorifikoval cestu k usmrcení statisíců německých občanů, k vyvraždění miliónů nevinných lidí. Koebner to musel pocítit, když emigroval roku 1934 z Vratislavi do Jeruzaléma.

Nelze s vážnou tváří popřít, že existuje vztah mezi (jazykovými) pojmy a (mimojazykovými) dějinami. Chci se pokusit objasnit tento vztah ve dvou krocích: Za prvé se budu věnovat dějinám pojmů, za druhé se vyjádřím k pojmům dějin. Obojí pojmově úzce souvisí. V následujícím bych chtěl formulovat několik návrhů vysvětlujících tento vzájemný vztah.

1. Dějiny pojmů

Veškerý lidský život se utváří na základě zkušeností, ať již mají převapivě novou nebo opakující se povahu. Abychom mohli dělat či sbírat zkušenosti a začlenit je do svého života, potřebujeme pojmy. Jsou nezbytné, abychom pevně uchopili mizející zkušenosti, abychom věděli, co se fakticky stalo, abychom uchovali ve svém jazyce minulost. Pojmy jsou tudíž nezbytné, abychom integrovali minulé zkušenosti jak do našeho jazyka, tak také do našeho chování. Teprve poté, až se tato integrace zdaří, se dá pochopit, co se událo, a pak také bude člověk snad schopen toho, aby se postavil požadavkům minulosti. Rovněž se dá potom získat schopnost k tomu, abychom se uměli připravit na nadcházející události a na možná překvapení – anebo na to, jak jim zabránit. Rovněž až později dokážeme vysvětlit, co se událo – čili vyprávět dějiny vlastních zkušeností. Řečeno spolu s Kantem: bez pojmů nejsou zkušenosti a bez zkušeností není pojmů. Toto tvrzení lze označit také jako antropologický výrok. Vztahuje se na všechny lidi a svým formálním charakterem rovněž na všechny kultury, jazyky nebo epochy, aniž by tím bylo cokoli řečeno o tom, které zkušenosti člověk získal a které pojmy zkonstruoval, aby řečově umožnil nekonečný počet minulých zkušeností a tak je připomněl, avšak také aby reflexivně obsáhl všechny myslitelné budoucí zkušenosti.

Když říkáme, že člověk umí něco pochopit, pojmově vyjádřit, znamená to velmi specifickým způsobem, že člověk je živočich schopný řeči a jejího užívání: a využívá ji, když se pohybuje, něco vidí a slyší, vzpomíná si na něco nebo něco očekává, tedy když jedná a zároveň u toho také myslí. V tomtéž okamžiku, v němž se tato obecná lidská dispozice obrací k pojmovým obsahům, k reálným a konkrétním zkušenostem, které jsou vyjadřovány v pojmech tak, že se jim jazykově uzpůsobí zkušenosti, právě

v tomto okamžiku začíná proměna. Můžeme se sice domnívat, že máme podnět k vyprávění příběhů, poněvadž se něco změnilo. Avšak změnu chápeme teprve tehdy, když se opakují její obecné, strukturální podmínky. Pouze na pozadí opakujících se podmínek můžeme změny vůbec registrovat a zaznamenávat.

Neměnnou setrvalostí myslíme repetitivní strukturu toho, co popsal Fernand Braudel jako „longe durée“. Vzhledem ke své temporálnosti nelze „longe durée“ chápat jako trvale lineární sled týchž událostí, nýbrž jako kontinuální opakování stejných podmínek různorodých událostí.³ Události se od sebe vždycky odlišují, avšak jejich podmínky a struktura se víceméně kontinuálně opakují. To platí pro dějinně pojmovou dimenzi dějin stejně jako pro dějinně předmětnou: Dějiny a příběhy pojmů lze tematizovat jako změnu významu a pragmatiky jen tehdy, když víme, že velké množství jiných pojmů zůstává beze změny, a tudíž má repetitivní charakter. Pouze na pozadí sémantiky a pragmaticky repetitivních struktur se dá myslet, chápat a měřit inovace a dějinná proměna v sémantice a v pragmatice. Tak je kupříkladu zcela jasné, že nové pojmy lze zavádět jen za určitých hermeneutických předpokladů. Jestliže hovoříme o něčem jakožto novém, pak pouze za předpokladu, že posluchač nebo čtenář rozumí všemu, anebo alespoň téměř všemu. Také ten, kdo používá inovativní slova, vychází z toho, že ostatním slovům se rozumí a v tomto smyslu o nich máme předchůdné vědění. To znamená: Základní repetitivní struktura řeči a rozumění, jejich struktura založená na opakování, je předpokladem toho, že se dá vyslovit to, co je nové. To je zcela ústřední, protože repetitivní struktura předpokládaných významů, které již známe a přijímáme je takřikajíc nereflektovaně, není nijak nápadná.

Pokud se ptáme na takovém repetitivním pozadí na určité změny, pak musíme ihned upozornit, že se v dějinách mění něco rychle, ale něco jiného zase pomaleji. Existuje různá rychlost změn. Existují zrychlení a zpomalení v různých tempech, jež na sebe narážejí a produkují třecí plochy či dokonce zlomy mezi oběma časovými vrstvami jedinečné události a repetitivních struktur. Tak mohou vznikat rovněž třecí plochy v jazykovém užití, ve větách, v textech, diskurzech a jejich významu. Jedno slovo může najednou obdržet několik nových významů, zbývající slova ale ne. Část těchto významů se posunuje rychleji než jiné a snad s sebou táhne další posuny. Pokud jsme si vysvětlili teoreticky tuto možnost, můžeme postupovat analyticky precizněji a ptát se, které významy budou platit dál a které ne. K tomu příklad: Jestliže zkoumáme dobu po roce 1945, jestliže se ptáme po (pro tuto

³ Srv. R. Koselleck, *Zeitgeschichte. Studien zur Historik*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp 2000, s. 12 an.

periodu charakteristickém) podílu jazykově a dějinně pojmové kontinuity a diskontinuity, pak se při procházení tehdy založenými časopisy, například *Handlung* nebo *Neue Sammlung*, musí dávat pozor na to, jaká obsahují jazyková, stylistická a sémantická rezidua z doby nacionálního socialismu a v jakých možná velice napínavých vztazích byl tento nadále transportovaný zbytek k liberální převýchovné dikci a k jejím pojmům, jež běžně rozvíjela. V dějinách se stále opakuje jedna výzva: jak zaobalit staré formulky a prohlašovat je za cosi nového.

Nyní se pokusím rozšířit naši otázku: od časových struktur dějin (pojmu dějin stejně jako obsahu dějin) ke vztahu pojmů a faktů, které se v pojmech vyjadřují. Rečeno jinak: Jak se utváří časový poměr mezi pojmy a fakty? Nepochybně spočívá klíč k dějinám pojmů právě zde, neboť to, co lze vyjádřit a co musí být vyjádřeno, leží mimo pojmy. Každá sémantika odkazuje za sebe samu, což platí i tehdy, když nemůžeme vyjádřit žádnou předmětnou oblast bez uplatnění jazykové sémantiky a nemůžeme s ní učinit zkušenost. Rovněž současné módní teorie, které redukuje skutečnost na jazyk a jinak už nic, zapomínají, že jazyk je a zůstane dvojsečný: na jednu stranu receptivně registruje fakta vně sebe sama, zjišťuje, co do něj proniká, aniž by to samo mělo jazykovou povahu, tedy svět tak, jak je k dispozici předjazykově a nejazykově. Na stranu druhou se proměňuje aktivně jazyk a přizpůsobuje se všem mimojazykovým faktům a danostem. To, co má být zakoušeno, poznáváno a rozuměno mimojazykově, musí být vyjádřeno pojmově. Jak jsem řekl úvodem: bez pojmů nejsou zkušenosti a bez zkušeností není pojmů.

Jazyk je stejně receptivní jako produktivní, jazyk registruje a zároveň je faktorem vnímání, poznání a vědění. Skutečnost nelze nikdy redukovat na její jazykový význam a uspořádání, ale bez takového jazykového příspěvku (alespoň pro nás) skutečnost neexistuje. Tato diferenciacie však obsahuje nutnost, abychom četli každý pojem jako dvoustranný. Jelikož může mít každé slovo množství významů, které se mají přizpůsobovat proměnlivé skutečnosti, existuje sémantika jako vědecká metoda. A poněvadž se nedá jeden fakt převést jednou provždy na jeden a týž pojem, vyvolává značný počet pojmenování, jež musí odpovídat proměnlivosti faktu. Proto existuje onomaziologie jako vědecká metoda. Oba metodologické postupy, sémantický a onomaziologický, jsou tudíž potřebné k tomu, abychom mohli analyzovat a popsat dějinné proměny jak pojmů, tak té skutečnosti, jež musí být vyjádřena pojmově.

Jak ukázal Heiner Schultz, existují čistě logicky pouze čtyři možnosti, podle nichž se může utvářet vzájemná proměna pojmu a faktu.⁴

⁴ Srv. H. Schultz, *Begriffsgeschichte und Argumentationsgeschichte*, in R. Koselleck (hg.), *Historische Semantik und Begriffsgeschichte*, Stuttgart: Suhrkamp 1979, s. 43–74.

Za prvé: Význam slova stejně jako vyjadřovaný fakt jsou setrvalé, vůči sobě synchronní a diachronní.

Za druhé: Význam slova zůstává sám v sobě týž, avšak fakta se mění. Fakt se tudíž vymyká předchozímu významu. Proměnlivou skutečnost je proto nezbytné uchopovat jazykově stále nově, je nezbytné ji nově chápat.

Za třetí: Význam slova se mění, avšak zprvu uchopená skutečnost zůstává sama v sobě táž. Proměnlivá sémantika musí tedy jazykově najít nové výrazové formy, aby byla v souladu s realitou.

Za čtvrté: Fakta a slovní významy se vyvíjejí zcela odlišně, takže je již nelze přiřazovat k sobě jako dřív. Můžeme zjistit pouze pomocí historicko-pojmových metod, která skutečnost byla kdysi vyjadřována kterým pojmem.

Čistě logicky neexistuje další varianta k těmto čtyřem možnostem, podle kterých se píšou dějiny pojmů. Samozřejmě, že empiricky je k mání bezpočtu variant různých dílčích forem, jak je to v dějinách obvyklé. Pro objasnění uvádím několik příkladů.

Za prvé: Velice zřídka se stává, aby slovní významy trvale vzájemně korespondovaly s fakty, ba co víc, aby se měnily stejnoměrně a paralelně. Jistěže existují velké skupiny slovních významů a příslušných faktů, jež se nemění ani v průběhu staletí. Dlouho to platilo pro pojmy, v nichž se vyjadřovala příroda a také zemědělský a řemeslnický život, dokud nenastal ekonomický, sociální, politický a mentální průlom.

Za druhé: V nedávné době jsme zažili pozoruhodný příklad toho, že pojmy zůstávají stálé, skutečnost se však razantně mění. Pro sovětský marxismus byl nejrozvinutější kapitalismus poslední epochou před definitivním revolučním převratem, který obdaří celé lidstvo svobodou a sebeurčením. Pak do toho zasáhl (až do první světové války nepozorován) fašismus a nacismus. S pojmovou důsledností, avšak fakticky zcela nevýstižně byl fašismus a nacismus redefinován jako poslední stadium kapitalismu, aby nebylo nutné opustit revoluční spasitelskou nauku. Po roce 1945 byly konečně prohlášeny jako země monopolního kapitalismu, agresivní, militaristické a tedy fašistické, USA a především Německá spolková republika, aby se dalo dále lpět na starých výkladových kategoriích, na pojmech utopické filosofie dějin. Nakonec se projevila chybně vykládaná skutečnost tak silně, až celý překonaný a dogmatizovaný pojmový systém přes noc zkolaboval.

Za třetí: Protikladné změny lze ukázat na dějinách pojmu „revoluce“. Tento pojem se mění, avšak jím diagnostikované procesy se opakují podobným způsobem. Až hluboko do 18. století indikoval pojem revoluce převrat, jenž se pravidelně opakuje během dějin státního zřízení. Spojen se starými jevovými formami občanské války (s povstáním, rozniceností, zradou, násilím, s vraždami a opět vraždami) se uskutečňuje změna říze-

ní, která nikdy nepřesáhne možnosti demokracie, aristokracie nebo monarchie včetně jejich úpadkových forem. Tak indikuje „revoluce“ dlouhodobý věčný návrat téhož, aniž by cokoli změnila na cyklu změn krvavých fází občanské války. Od 18. století ale získal tento pojem zcela novou dimenzi. Od osvícenství a od Francouzské revoluce odkazuje na jedinečný a neopakovatelný proces, který přinese klesající násilí a úplně novou budoucnost mírové sebeorganizace národů. Že přesto musí revoluce, jež byly vysvětlovány tímto způsobem jako progresivní, navodit krvavé občanské války, jako tomu bylo dříve, tento nový pojem revoluce zatajoval, popíral nebo potlačoval. Vznikl utopicky převyprávěný pojem revoluce, jenž přilákal tím víc odjakživa se opakujících brutálních a krvavých projevů občanské války, čím víc je pojmově uzávorkoval a teoreticky vůbec nepřipouštěl. Zadními vrátky se proto ke slovu hlásila občanská válka, jaká je ve skutečnosti. Tak se od pozdního 18. století změnil pojem, kdežto skutečnost, již kdysi označoval, zůstala táž: vražda, násilí a válka se opakovaly vzdor všem utopickým programům.

Za čtvrté: Mimořádně napínavý případ protikladně se rozvíjejících dějin slova a faktu se objevuje v napětí mezi pojmem a faktem *státu*. Vybírám si německé dějiny pojmu, jež dotahují s více než stoletým zpožděním francouzské dějiny pojmu a faktu, aby se od nich nakonec odpoutaly.

Status označoval v latinské a posléze obecně evropské tradici až do 18. století „stav“ ve smyslu „řádu“, „cti“, „úřadu“, nebo jako ve francouzštině „stát“ tvořený vždy třemi stavy. „Status“ znamenal v němčině a v holandštině také „stát“, byl tedy pojmem, který se zaměřoval na právně heterogenní, v sobě pluralistickou, sociálně a politicky nerovnou společnost. Status ve stavovském smyslu označoval legálně vymezitelnou a ohraničitelnou dílčí skupinu, jež předpokládala uvnitř téže společnosti jiné, právě tak vymezitelné a ohraničitelné dílčí skupiny. Jediná vzájemnost těchto stavů, že byly všechny stejnou měrou podřízeny suverénnímu knížeti, který se snažil sjednotit svou rukou všechna práva k vládnutí.

Čím víc byl kníže schopen využívat svých práv, tedy stavěl vojsko, vybíral daně, ovládal soudnictví, eventuálně i církev, kterým dal institucionální podobu, tím víc vznikala moderní státní správa. Vznikal právě ten správní stát, který odstraňoval stavovské rozdíly, srovnával je a rušil, takže se uvolnila s rostoucí rovností před právem moderní třídní společnost 19. století.

Omluvte prosím toto až příliš přímé znázornění vývoje německého teritoria, avšak tuto zkratku můžeme brát jako model vysoce komplexních dějin faktu, protože platí, že se dějiny pojmů odloučily, na rozdíl od dějin faktu, od „statusu“. Dějiny utváření státu totiž neprobíhají ve skutečnosti vůbec konformně nebo jen paralelně s dějinami pojmů, které se k nim vztahují. Dovolím si několik odkazů:

- I. *Stát* byl v 17. století a následně ještě v dalších stoletích až do devatenáctého totožný se *stavem*. Stavovské postavení knížete bylo jeho státem. Řečeno jazykem právní teorie, dědičky přirozeně právní nauky, uskutečnil se během několika málo desetiletí radikální obrat. Stav začal být rušivým faktorem při utváření státu: „Stát“ a „stav“, zprvu nesoucí identické významové obsahy, se staly tvrdými opozičními pojmy. Ostatně stejně jako v téže době „revoluce“ a „občanská válka“.
- II. *Status*, až dosud pojem, jenž indikoval pluralitní společnost, se stal základním pojmem, který vznesl jakožto „ten stát“ požadavek výlučnosti kvůli svým určitým významovým kombinacím. Stát sám se stal „suverénem“ na místě knížat; na místo „nejvyšší vrchnosti státu“ se dostal „stát vůbec“; stát si vymínil všechna vrcholná práva, která zahrnovala zákonodárství, finančnictví, daně, školství, církev, armádu; začlenil všechny kdysi stavovské poddané jakožto občany státu; a to všechno v zemi, jež je navenek exaktně ohraničená. V tomto smyslu se stává „stát“ jedním z mnoha novodobých kolektivních singulárů, které abstraktně shrnují množství diferencovaných významů.
- III. Takto organizovaný jednotný stát vylučoval od té doby všechny odjakživa užívané významy „státu“, a to na rozdíl od sousedních západních států, kde je dodnes ještě možné mluvit o „state of affairs“ nebo o „état des choses“, zatímco v Německu tyto běžné výrazy byly potlačeny a vymizely. Jakmile se „stát“ dostal na místo základního pojmu s antipluralitním nárokem na výlučnost, začal být sporný rovněž jako pojem.

Tím narážíme na jedno všeobecné kritérium, kterým se vyznačuje kategorie základního dějinného pojmu. „Stát“ jako vysoce komplexní kolektivní singulár sdílí tuto vlastnost s tucty dalších základních pojmů, jež se vytvořily kolem roku 1800.

„Stát“ se stal nezaměnitelným pojmem, aniž by se mohla vnímat a interpretovat sociální a politická fakticita. A právě proto byl stát stále spornější; všechny strany, které vzešly z bývalých stavů a vytvořily strany, chtěly zřídit svůj vlastní stát a splnit svůj vlastní program. Proto se nově uspořádává původně pluralitní pojem státu, aniž by se vzdal svého nově získaného institucionálního nároku na výlučnost. Stává se monarchistickým státem, sociálním státem, křesťanským státem, právním státem, nacionalistickým státem, státem blahobytu, lidovým státem, spolkovým státem a bůhvíco se ještě dalo a dá myslet. Sémantická konstanta státu „vůbec“ šíří dějinně mnohostranné, tvrdě vybojované slovní kombinace.

Můžeme vést nyní spor, zda tyto specificky německé dějiny pojmů reagovaly na předchozí skutečnost, anebo zda nově pojatý stát, produkt ide-

alistické filosofie dějin, poznamenal trvale skutečnost. S jistotou lze říci, že tato proměnlivost dějin událostí byla nyní kryta jen velmi nedostatečně nově pochopeným pojmem státu. Naproti tomu existují opakující se struktury v byrokraticky spravované společnosti, jež mohou být právem subsumovány pod konstantní základní pojem „státu“.

Zapamatujme si jako první průběžný výsledek: Význam slova a používání slova se nechovají nikdy k takzvané skutečnosti v plně rovnoprávném vztahu. Obojí, pojmy a skutečnosti, mají sobě vlastní dějiny, které na sebe sice navzájem odkazují, avšak mění se rozdílným způsobem. Především se rozdílnou rychlostí mění pojem reality, takže pojmové vyjádření skutečnosti předbíhá skutečnost pojmů.

Můžeme na to krátce odkázat na našem příkladu. Všechny pojmy jsou, jak se ukázalo již na pojmu státu, různě diachronní hluboké odstupňování. V 18. století měl „status“ čili stav po staletí platný význam. Stavovská mnohost práv, ctí, privilegií, svobod, břemen nebo povinností pocházela celkově z takzvaného středního a pozdního středověku. Tento pojem za sebou vlekl velké množství zkušeností, jež se nahromadily za celou dobu, i když byla fakta, která vyjadřoval, stále víc kritizována. V každém případě se však jedná o *pojem registrující zkušenost*, o typ pojmu, jenž dominoval od vrcholného středověku až do osvícenství politickému, sociálnímu a právnímu jazyku.

V 18. století se hromadí nové pojmy, které pomáhaly transformovat starou skutečnost v novou. Přitom se nejednalo pouze o již popsané kolektivní singuláry. Ze „svobod“ se stala „svoboda“; ze starého císařství se stala „spolková republika“ (republique fédérale) – takový inovativní pojem pro ni našli Montesquieu a Johannes Müller; z pokroků se stal „pokrok“, z příběhů „dějiny“. Všechny tyto a různé další analogické základní pojmy mají společné to, že nahlíženo časově již nespočívají na zkušenosti, kterou reflektují. Naopak intendují změnu rozpoložení v sociálním a politickém stejně jako v náboženském ohledu. Rovněž pojem „stát“ má podíl na tomto otevření se budoucnosti. Stává se *pojmem zakládajícím zkušenost*.

Stát vůbec, stát jako takový, který se stal módní slovem v době Francouzské revoluce a jak ho promysleli teoreticky idealističtí filosofové: tento stát získal normativní nároky mravního a právního programu, které se měly rozplynout teprve v budoucnosti. Skutečný stát byl až ten budoucí, byl to stát budoucnosti.

Posléze se objevila ještě třetí varianta. Poté, co náš pojem registroval a zpřítomňoval zkušenosti získané v předchozích dobách, vyvázal se dokonce úplně z kontextu aktuálních zkušeností: stal se utopickým, čistě *zkušenostním pojmem*. U Fichta je opravdový stát takovým státem, který vychovává své občany k samostatnosti, a ti, jakmile jednou vzali do svých rukou

celkovou správu, přestávají postrádat jakýkoli stát a s ním spojenou moc a jakékoli donucování. Cílem státu je odstranit sebe sama. Zde se předjímá to, co se později mělo stát u Marxe a Engelse dogmatem budoucího „zrušení státu“.

Tím jsme dospěli k druhému výsledku naší analýzy: Všechny základní pojmy nejsou pouze zaměnitelné a tím pádem sporné – právě tak mají temporální vnitřní strukturu. Každý základní pojem obsahuje rozličné hluboce uspořádané součásti minulých významů stejně jako různé závažná budoucí očekávání. Tím generují tyto pojmy jakoby pomocí imanentní řeči, bez ohledu na svůj faktický obsah, časový potenciální pohyb a změny. Reprezentativní pro takové silně inovativní pojmy jsou ty, jež nesou sufix ve tvaru –ismus. Případný seznam takových spojení na –ismus je dlouhý. Začíná počátkem 18. století výrazy jako „patriotismus“, jež programuje kosmopoliticky indukovanou lásku k otčině, která přesahuje všechny monarchie, a pak vede přes „republikanismus“, „demokratismus“, „liberalismus“ k „socialismu“ a ke „komunismu“ a stejně tak k „nacionalismu“, „fašismu“ a k „neokolonialismu“. Do této řady spadá rovněž „sionismus“, a to nejen lingvisticky.

Všechny tyto hybné a akční pojmy sdílejí to, že v době, kdy se utvářely a prosazovaly, neměly zkušenostní obsah, odhlížeje vůbec od psychických dispozic svých uživatelů. Teprve v průběhu politických bojů bylo možné uskutečnit diverzní programy s nestabilními výsledky. V této sérii existuje jeden pojem, který se doposud, jak musíme přiznat, nikdy nepodařilo jeho zakladatelům a uživatelům uskutečnit: pojem komunismus. Doposud zůstal čistě pojmem očekávání.

Naproti tomu se dá uplatnit jedno sémantické pravidlo pro naše hybné pojmy novověku: Čím menší jsou zkušenostní obsahy, tím větší jsou očekávání. Toto sémantické kompenzační pravidlo impregnovalo celý náš slovník, a to počínaje Francouzskou revolucí a pak mezinárodně. Pohlédneme-li do minulosti, obsahuje zděděné teologické obsahy, žije ze známých opakujících se a nezrušitelných proroctví, která se vyhrocují tím víc, čím méně se vyplňují. Směrem k budoucnosti získává naše sémantické kompenzační pravidlo nadměrný utopický potenciál, jež může soustavně stimulovat nové akce, a ve skutečnosti je také stimuluje.

Máme ale možnost, abychom se chránili před tím, že budeme převádět faktické dějiny na účinnost takových základních pojmů. Nadto musíme neustále pamatovat na mnohost fakticky používaných pojmů nebo mluvených řečí v různých vrstvách lidí, ve skupinách, stranách či dokonce třídách. Spodní vrstva, zatížená daňovou povinností, školní docházkou a službou v armádě se přiklání k tomu, že stát chápe méně jakožto stát budoucnosti, a naopak v něm vidí mnohem víc zcela aktuálního despota nebo státní dis-

ciplinaci. To je arci dobře možné, s obráceným znaménkem, z perspektivy vzdělaného úředníka v minulém století, nebo z pohledu strany jako předvoje proletariátu: poručenství, které zasahuje do všeho a všude se pokouší všechno řídit. Tak se odvolávají jednotlivé skupiny řečníků na obvyklé jazykové dílčí významy nějakého základního pojmu, aniž by přitom mohly rezignovat na sám zaměnitelný základní pojem. Teprve až nějaké slovo nedokáže vázat příslušné pojmy, ztrácí svou sílu k reprezentování základního pojmu. Pak se pomalu přestává používat. Připomeňme si: „šlechta“ byla vytlačena „elitou“, „zemědělec“ „ekonomem“, „dělník“ občas „pracujícím člověkem“, „stát“ „společností“. Očividně se tím neřeší, ale pouze reformulují a nově definují problémy, jež vyvstávají prostřednictvím pojmů. A že za takovými přejmenováními či tvorbou pojmů číhají problémy mimojazykového druhu, je zřejmé úplně stejně. Je to právě difference mezi pojmem a faktem, která stále znovu pohání historickou proměnu a vyžaduje, aby ji mohla řídit.

Tím jsem dosáhl jednoho výsledku svého prvního přehledu. Jazykově lze vždy říci buď více nebo méně, než co skutečné dějiny obsahovaly a obsahují. A dějiny obsahují vždy více nebo méně toho, co lze říci jazykovými prostředky. Proto z dějin pojmů naléhavě vyplývá otázka po pojmech dějin.

II. Pojmy dějin

Vycházíme tedy z toho, že mezi faktickým historickým jednáním a jeho jazykovým vyjádřením trvá stále znovu propukající napětí, jež vede nutně k tomu, že se musí jednou již napsané a tak dané dějiny znovu přepisovat.

Otázka po hlavních pojmech, které konstituují dějiny jako takové, se v průběhu dějin klade stále znovu a dávají se na ni nové odpovědi. Toto zjištění nás nezavádí do pasti bezedné relativnosti, nýbrž ukazuje na to, že se vytvářejí s dějinně se měnícími zkušenostmi stále nové přístupy, jež nutí k tomu, aby se staré příběhy přepisovaly se zpětnou platností nově.⁵ Takový přepis se neodehrává libovolně, ale v rámci vědy a s právem veta, jež náleží historickým pramenům. Prameny nám sice nikdy neřikají, co říci máme, avšak zamezují nám v tom, abychom riskovali ty výroky, které pramené zdroje nepřipouštějí a vylučují je jednoduše jako falešné.

Než se začneme věnovat některým pojmům možných příběhů, dovolím si ještě krátkou metodologickou poznámku. Jak známo, existuje velký počet sporných klasifikací, což právě tvoří dějiny dějinami. Pro takzvané

⁵ Srv. moje pojednání: Erfahrungswandel und Methodenwechsel, in R. Koselleck, *Zeitgeschichten ...*, s. 27–77.

materialistické bádání ztrácí řeč na svém vlastním významu. Degraduje se čistě v nástroj předem daných zájmů, třeba ekonomického původu. Mění se v epifenomén nejazykových sil. „Bytí určuje vědomí.“ Takový přístup může být smysluplný, poněvadž analýza textu z hlediska sociologie vědění může říct víc, než jak plyne z textu samého.

Na opačné straně výkladů stojí takzvaná idealistická anticipace, která čte všechny texty, ať již dokumenty nebo interpretace, tímž způsobem jako výrazové formy lidského ducha. I tento přístup může být smysluplný, protože dovoluje – řečeno s Haydenem Whitem⁶ – aby se celek dějin rozplynul ve svých historiografických znázorněních. Pak se každé dějepisceví podílí na kulturním systému komunikace jen jako jedna součást mezi ostatními literárními druhy. A poté není již jazyk nástroj, nýbrž aktivní faktor, který jediný vidí, jak nad skutečností vznikají dějiny. Přitom zanikají dějiny bezzbytku ve svém jazykovém podání.

Kloním se k tomu, abych podpořil obě tyto krátce zmíněné extrémní pozice jako heuristické principy poznání. Sociálně ekonomická a literárně kritická historiografie se navzájem nijak nevylučují. Naopak, mohou se oboustranně stimulovat. Moje původní otázka po stále se opakujícím rozdílu mezi dějinnou skutečností a jejím jazykovým ztvárněním se ovšem nedá odpovědět materialisticky ani idealisticky. Jazyk je obojím současně, pokud tedy přistoupíme na tuto opozici. Otázku, co jsou vlastně dějiny, musíme formulovat jinak. Rozhodnutí, zda jsou dějiny determinovány prvotně ekonomicky, politicky, nábožensky, mentálně sociálně nebo jakkoli jinak, formuluje každý autor podle svých preferencí úplně jinak. Neplatí zde žádné předběžné rozhodnutí, jež by eliminovalo jiné modely vysvětlení. Jisté však je to, že, je-li již stanovena metodologická alternativa, která má platit jako priorita, je sama odpověď jazykovým rozhodnutím.

Nyní musíme jazykově artikulovat rozhodnutí, které faktory nebo podmínky mají vyšší platnost: jazykové, nebo nejazykové. Heuristický přístup, který stanovuje, zda lze dějiny lépe pochopit s pomocí hospodářských zájmů nebo s pomocí mentálních a pokud možno lingvisticky fixovaných způsobů jednání, tento přístup musíme vysvětlit nejprve teoreticky, tedy v prostředí jazyka. Vždycky jsou možná dílčí řešení nebo kombinované zkusmé odpovědi, kterým dávají historici tak rádi přednost. Avšak z hlediska teorie poznání je nevyhnutelná alternativa zkoumající jazykově, zda jsou dějiny determinovány jazykově, nebo mimojazykově.

Jazyková prvotnost, která stanovuje, co jsou dějiny, je tudíž výsledek metodologické reflexe. Předjímajícího faktického a obsahového rozhodnutí

⁶ Srv. H. White, *Metahistory. Die historische Einbildungskraft im 19. Jahrhundert in Europa*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1991.

se to nijak netýká. Obsahové vymezení výzkumného postupu se může soustředit právě na nejazykové faktory: na lidské pohnutky a touhy, na potřeby a na nedostatek zdrojů, na ekonomické zájmy nebo zálusk na politickou moc, na zkušenost rozumově nereflektovaným jednáním, na zeměpisné podmínky jednání, jež předcházejí všechny jazykové interpretace, jako je vzduch, země nebo moře, řeky, pouště nebo hory, sníh, mráz, bouře, záplavy, klimatické katastrofy, vedro, sucho a ostatní vlivy omezující lidské bytí, jako například epidemie, které mohou způsobit předčasnou smrt.

Výzkumný postup však může právě tak dobře posunout do centra dění čisté jazykové podmínky jednání: tedy například právníká jednání, která sice mohou ukončit války, předtím však jsou vyneseny jazykově. K tomu náleží listiny a zákoníky stejně tak jako jsou nepostradatelné teologické texty pro dějiny náboženství a církví, i když jim nemusí nutně patřit poslední slovo. Také dějiny politického uspořádání se neobejdou bez jazykových vyjádření účastníků a jejich normativních textů, mají-li poznat a znázornit rychlejší či pomalejší změny.

Thúkididés, praotec našeho politického a antropologického dějepiscevtví, učinil z alternativy jazykově podmíněných dějin nebo mimojazykově podmíněných dějin základní vzor svého výkladu: Jaké vraždy a hrůzy se odehrály ve válkách a v občanských válkách, jaké nemoci a zotročování padly na lidi, to stojí v jeho vyprávěních. Co si však u toho lidé mysleli a jak dávali průchod svým bídným zkušenostem a svým stále znovu rozněcovaným nadějím, o tom se dočteme v řečech a v dialogích. Tam je popsáno, co se stalo, co se stát mohlo nebo se v budoucnosti stát má. Co se dnes zahrnuje obvykle pod pojmy teorie a praxe, to Thúkididés redukoval velmi názorně, bezprostředně a konkrétněji na tuto alternativu: zde řečové nebo dialogické poselství a úvaha, tam činy vykonané nebo zmeškané, jednání a nebo trpění. Je to dodnes nepřekonané stanovení diferencí mezi jazykem a děním, mezi řečí a sekvencemi jednání, které mne vede k závěru svých úvah.

Zeptejme se nyní po předchůdných jazykových rozhodnutích, za jakých pojmových premis se mají zkoumat, chápat a popisovat dějiny. Musíme opětovně zdůraznit, že se tím nestanovují faktická předchůdná rozhodnutí ve prospěch pouze jazykově nebo mimojazykově determinovaných dějin, abychom přešli laciné ideologizaci.

Nejprve poukážu na jedno zjištění, které se jen velmi špatně vyjadřuje v západních jazycích generovaných z latiny: totiž na rozdíl mezi „historií“ („histoire“, „history“) a „dějinami“ („the real events“). Zjednodušeně řečeno, jedná se zde o zřejmý protiklad mezi *res gestae*, *pragmata*, tj. jednáním a událostmi na straně jedné, a zprávami o tomtéž, tj. historická vyprávění, *historiky* na straně druhé. Tato opozice, kterou používám i já, byla samozřejmě má až do 18. století, ale samozřejmě nezůstala.

Když se obrátíme k německému jazykovému prostoru, objevíme na sklonku 18. století překvapivý obrat, který vedl ke zcela novému pojmu dějin. Za prvé se „dějiny“ změnilly na kolektivní singulár, který převádí všechny minulé a v budoucnu možné dílčí příběhy na jeden společný pojem. Předtím byly „dějiny“ plurální pojem, kterým se myslela suma možných jednotlivých příběhů. Jednotlivé příběhy měly vždy svůj konající subjekt: nějaké kníže, zemi, či cokoli jiného; a tyto jednající objekty byly objektem vypravování a znázorňování – totiž historiků, který vytvářel své historie určitých příběhů.

Nový kolektivní singulár, který se nenápadně utvořil, byl naproti tomu sám sobě subjektem. Dějiny začínají, podobně jako Bůh, jednat samy, a působí prostřednictvím svých jednotlivých činitelů. Tím získává nový pojem jiný, teoretický status, jaký nikdy nedosáhl starý plurál „příběhy“. Naráz sjednocený pojem definoval naprosto přesně Heinrich Köster, filosof z Gießenu: *Dějiny se myslí totéž jako teorie dějin nebo filosofie dějin nebo logika dějin*.⁷ Dějiny jsou najednou metapojem. Jinými slovy: tento pojem tematizuje nikoli jen empiricky se právě dějící události, nýbrž prvořadě podmínky možných příběhů. Do této míry se dějiny stávají subjektem sebe sama.

Za druhé jsou však tytéž dějiny svým vlastním objektem. Tradiční pojem historie jakoby vsákl do nového kolektivního singuláru. „Dějiny“ bylo možné myslet počínaje asi rokem 1780 rovněž „historií“. Dějiny události a druh jejich výzkumu a vyprávění se tedy vyjadřovaly tímž pojmem. Podmínky jednání a podmínky jeho poznání, anebo jinak řečeno, mimojazykové a jazykové předpoklady jakýchkoli dějin se začaly na pojmové rovině chápat společně. Chceme-li, jednalo se zde o čistě historicky předjímaný transcendentální obrat k jazyku: podmínky skutečnosti jsou současně podmínkami jejího poznání.

Byl to Wilhelm von Humboldt, který si bystře povšiml této konvergence. Svůj náhled vyjádřil slovy „všechno, co působí ve světových dějinách, vychází z lidského nitra“, a „každý dějepisec hodný toho jména musí znázornit každou událost jako část celku, čili jako to, co je vždy formou dějin“.

Jsmo blízcí tomu, abychom v takové teorii konvergence shledávali estetický kruh. Pak by mohl každý historik najít objektivně ve svých dějinách, co do nich subjektivně vloží. V důsledku toho mohou do výkladů historie volně pronikat ideologie, protože se dá teoreticky předpokládaný takzvaný celek nekontrolovatelně najít v každém jednotlivém dílčím zkoumání.

⁷ Srv. H. M. G. Köster, heslo „Historie“, in *Deutsche Enzyklopädie, oder Allgemeines Real-Wörterbuch aller Künste und Wissenschaften* 1–23, Frankfurt 1778–1804, Bd. 12 (1787), s. 660.

Ušetřím nás příkladů podobné ideologicky osekané historiografie. Najdeme je právě tak v takzvané předvědecké jakož i vědecká fázi cechu historiků. Kdo vnese jednou do svého výzkumu zájmy, vedoucí jeho poznání, musí vycházet z toho, že budou současně působit jako překážka poznání. Připomenu jen německou, historicko-kriticky vospělou historii 19. století, která se zaměřovala na celé uplynulé tisíciletí jen proto, aby v něm objevila dějiny německého národa, který ale začal vznikat teprve v 19. století. Věda nechrání před omyly.

Naopak ale může věda zahrnovat metodologické zábrany, jež zamezují ukvapeným soudům. Takovou zábranou je dějinně-pojmová diferenciacie mezi jazykem a dějinami, které se navzájem nikdy nepřekrývají. Dějiny jsou vždy něčím víc nebo míň než to, co se o nich sděluje pomocí jazyka – tak jako jazyk koná víc nebo míň než to, co obsahují skutečné dějiny.

Přeložil Břetislav Horyna

DIE GESCHICHTE DER BEGRIFFE UND BEGRIFFE DER GESCHICHTE

In dem Kapitel Die Geschichte der Begriffe und Begriffe der Geschichte aus dem Buch *Begriffsgeschichten* beschreibt der Verfasser wechselseitige, zum Teil auch gegenseitige Prozesse der Begriffsbildung in den historischen Wissenschaften. Er unterscheidet zwischen den sprachlichen Begriffen der Geschichte und aussersprachlichen Geschichte, die bei mangelnder Aufmerksamkeit der Wissenschaftler leicht zur Geschichte werden können. Die Begriffsgeschichte beginnt dem Koselleck nach von der Erfahrung, wo die Ereignisse begrifflich zusammengefasst sind; die repetitive Struktur der Sprache, die mit Vorausbedeutungen arbeitet, wird dann zur Voraussetzung, dass man in der Geschichte etwas „Neues“ entdecken oder aber herausbilden kann. So entsteht eine innere Spannung zwischen geschichtlichen Sachverhalten und ihrer sprachlichen Erfassung, die die Entstehung von den Geschichtsbegriffen folgt; es entstehen Begriffe möglicher, nicht aber notwendig realer Geschichte, und Geschichte werden zu Geschichten. In der Philosophie ist das Buch von Koselleck besonders für die Geschichtsphilosophie wichtig.

